

=====

Жас ғалымдар мінбесі
Трибуна молодых ученых
Young researchers' platform

=====

DOI 10.53364/24138614_2021_21_2_112
ЭОЖ 316.27

¹Жаледден М. Ә., магистрант
Ғылыми жетекшісі: ²Хасанов Ғ.Қ., ф.ғ.д., профессор
^{1,2}М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Орал қ., ҚР.

¹E-mail: jaledden@mail.ru*

²E-mail: hasan.gabit@mail.ru

«ТЕКТІЛІК» ЛИНГВОКОНЦЕПТІСІНІҢ КОГНИТИВТІК МОДЕЛЬДЕРІ
КОГНИТИВНЫЕ МОДЕЛИ ЛИНГВОКОНЦЕПТА» БЛАГОРОДСТВО"
COGNITIVE MODELS OF THE "NOBILITY" LINGUISTIC CONCEPT

Аңдатпа. Бұл мақалада орта ғасырдан бастап зерттелініп келе жатқан, қазақ тіл ғылымындағы жаңа саласының бірі «когнитология» саласы туралы қарастырылады. «Когнитология» ғылымының басты нысаны концепт ұғымы, оның халықтық таныммен, тәрбиенен байланыстыра зерттелу жолдары туралы зерттеулер мен «концепт» терминінің тіл ғылымындағы зерттелу тарихы да көрсетілген.

Қазақ тіл білімі ғылымындағы когнитология ғылымының зерттелуі мен зерттеуші ғалымдар еңбектері аталып өтілген. Қазақ халқының болмысын көрсететін «тектілік» тілдік бірлігін когнитология ғылымымен байланыстыра зерттеп, оның концептік мағыналары ашып көрсетілген. «Тектілік» сөзінің когнитивтік модельдерін халықтық ұғымдармен байланыстырып, танымдық мағыналары тіл ғылымында қарастырылды.

Түйін сөздер: когнитология, концепт, когнитивтік модель, тектілік, таным, рухани құндылық.

Аннотация. В данной статье речь пойдет об одной из новых областей в науке казахского языка «когнитология», которая изучается со Средневековья. Основной формой науки «когнитология» являются исследования о понятии концепта, о путях его изучения в связи с народным познанием, воспитанием, а также история изучения термина «концепт» в лингвистике.

Языковое единство «блпгородство», отражающее бытие казахского народа, изучается в связи с наукой когнитивной, раскрываются его концептуальные смыслы. Когнитивные модели слова "благородство" были связаны с народными понятиями, а когнитивные значения рассматривались в лингвистике.

Ключевые слова: когнитология, концепт, когнитивная модель, благородство, познание.

Abstract. This article will focus on one of the new areas in the science of the Kazakh language "cognitology", which has been studied since the Middle Ages. The main form of the science "cognitology" is research on the concept of the concept, on the ways of its study in connection with folk knowledge, education, as well as the history of the study of the term "concept" in linguistics.

The linguistic unity "nobility", reflecting the existence of the Kazakh people, is studied in connection with cognitive science, its conceptual meanings are revealed. Cognitive models of the word "nobility" were associated with folk concepts, and cognitive meanings were considered in linguistics.

Keywords: cognitology, concept, cognitive model, nobility, cognition.

Халық тілі – сол халықтың шынайы болмысының көрінісі. Тіл арқылы халықтың мәдениетін, салт-дәстүрін, тарихын, менталитетін тани аламыз. Халықтың ұлттық болмысы сол тілдің, сол тілдегі сөздердің бойында жатыр.

Бүгінгі тіл ғылымында сол тірек сөздердің арқасында халықтың танымын тілмен байланыстыра зерттеу қолға алынды. Яғни, бүгінді лингвистика ғылымында тіл мен танымды біріктіре зерттейтін «когнитология» саласы қарқынды дамып келеді. Танымдық ғылымның басты зерттеу нысанының бірі – концепт, яғни тірек мағына ұғымы.

«Концепт» ұғымы туралы сөз қозғасақ. Жалпы, термин тіл ғылымындағы жаңа қолданысқа ие болғанымен, ол ортағасырдан бастап зерттеліп келе жатыр. «Концепт» термині ең алғаш рет «Латын-орыс сөздігінде» философ Ансельмнің енгізуімен пайдаланылған. Сөздікте терминге мынадай анықтамалар берілген:

- 1) Байланыс, жиынтық, жүйе;
- 2) Қойма (склад)
- 3) Құқықтық актілер тұжырымдамасы;
- 4) Ұрық қабылдау;
- 5) Сөйлем.[1.2-б]

Әрине, бұл уақытта «концепт» ұғымын таныммен бірге қарастыру болған жоқ. Алайда, осы көзқарастар нәтижесінде «концептуализм» терминінен «біріңғай номинализм» термині қалыптасты. Концептіні қандай да бір мағынаға негізделген «психологиялық білім», «атау» ретінде қарастыру қолданылған.

Тіл ғылымына «концепт» терминін әкелген В. Фон Гумбольдтың еңбектері. Бұлай деуімізге бірнеше себептерді қарастырсақ. Концепт алғашқыда философия, антропологиялық лингвистикаға қатысты қарастырылды дедік, ал В.фон Гумбольд «салыстырмалы антропология» жайында идея айтып, әртүрлі ұлт өкілдерінің рухани тұтастығы мен ерекшеліктерін қатар қойып, салыстырып зерттеу жасаған болатын.

Қазіргі тіл білімі ғылымына терминді «тіл мен ойлау» тұрғысынан зерттеу нысаны ретінде орыс ғалымдары енгізді. Оның бірі орыс ойшылы С.А. Аскольдов еді. Одан кейін мәселесін ары қарай Е.Ф.Карский, А.А.Шахматов, А.Вежбицкая, А.Я.Гуревич, В.В.Колесов, В.Айрапетян, В.В.Воробьев, Д.С.Лихачев, В.Н.Телия, А.Н.Соболевский, М.Минский, т.б. ғалымдар еңбектерінде жан-жақты зерттеп, «концепт» терминінің теориялық негізін қалады.

Қазақ ғылымына келетін болсақ, «когнитивистика» жайында көзқарастар білдірген А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, М.Копыленко, Э.Сүлейменова, Ж.Манкеева, А.Ислам, Қ.Жаманбаева сияқты ғалымдар. Аталған ғалымдар этнолингвистика шеңберінде концептілер туралы алғашқы пікірлерді айтқан.

Бүгінгі таңда қазақ тіл біліміндегі антропоэктік парадигма тұрғысынан қарастырып зерттеу Г.Смағұлова, Н.Уәлиұлы, А.Алдашева, С.Сәтенова, Г.Сағидолда, Б.Момынова, А.Салқынбай, Б.Қасым, Э. Оразалиева, А.Ислам т.б. зерттеушілердің

еңбектерінде тілдік тұлға, ақиқат болмыстың тілдегі бейнесі, танымдық әрекет, тілдік сана, тілдік және типтік модельдер, тілдік қатынастың маңызы, тіл мен мәдениеттің сабақтастығы, ғалам бейнесіндегі тілдің орнысдеген мәселелерге байланысты зерттеулер жүргізілген. Сонымен қатар, қазақ тіл біліміндегі когнитивтік лингвистиканың қалыптасуын Э. Оразалиеваның бес парадигмаға жіктеп қарастыруы, көптеген ғалымдар мойындаған концепциялардың біріне саналады.

Сонымен, «концепт» дегеніміз не? Қазақ тіл біліміндегі еңбектерде терминге былайша бірнеше анықтамалар беріліп жүр:

1) Концепт – ұғым – семантика дегендерді кейде бір ұғым – түсінік деп таниды, кейде олардың арасында айырмашылықтар бар екендігі айтылады. (Ж.Манкеева, Ж.Жампейсова, А.Смайлов, Н.Уалиев);

2) Бірқатар жұмыстарда көркем шығарманың сюжетіне негіз болған сөздер «концепт» деп аталынады;

3) Ұғымның нақты анықтамасы былай деп көрсетіледі: «концепт – адам санасында қалыптасатын, сөйтіп, сол адамның этникалық ортасы болып табылатын ортаның барлық мүшелері үшін белгілі бір түсінік, ұғым болып орнатылған идеал мән. Вербалды құралдар арқылы жеткізілгенде концепт кодталған мәтін түзеді деп анауға болады; ол – нақты бір этникалық орта мүшелерінің стандартталған мінез-құлқы: белгілі бір құбылыс туралы пайымдап, қабылдауларының ортақ болуы» [2.14-б]

Концептінің басты ерекшелігі – оның мәдени реңкте болуы. Ол ұлттық ерекше дүниетанымды түсінуде басты компонент болып табылады. «Концепт – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым». Сол себепті концептілік мәнге ие болатын халық дүниетанымында көптеген танымдар қалыптасқан. Мысалы, «қазақ әйелі», «тары», «ақ-қара», «өзім-өзге», «тіл», «қамшы» т.б. концептілер. Ұлттың дүниетанымында бұдан да басқа концептілік мағынаға ие танымдар өте көп. Сондай концептілердің қатарына қазақ тіліндегі «Тектілік» концептісі жатады. «Тектілік» концептісін тілдік тұрғыда, тілдік қолданыстағы көрінісі мен сипатын талдап көрсек.

Алдымен «тектілік», «текті болу» сөздерінің мағыналарын айқындап салсақ. Текті - адамның қоғамдағы құндылығын айқындайтын ең жоғары ұғым. Текті адам қай дәуірде болмасын ел үшін, қоғам үшін баға жетпес құндылық болып саналған. Тектілердің құндылықтық мәні ешқандай әлеуметтік дәрежелермен, материалдық игіліктермен өлшенбеген, тектілерге деген құрмет, сыйластық – оларға деген халықтың ықыласы әрі бағасы. «Тектілік» – рухани құндылық әрі рухани категория. Салыстырмалы тарихи – лингвистикалық деректер де бұл тұжырымның дұрыстығын дәлелдеп отыр.

«ТЕКТІ» деген ұғым қазақ үшін қандай қасиетке ие болса, «ТЕКСІЗ» деген сөз күллі жеті атасы түгілі жетпіс жеті атасына дейін жететін ауыр сөздің бірі болып саналады. Халықтың сөздік қорындағы кез-келген сөз құнды бола бермейді. Сөздің терең прагматикалық мәнге ие болуы оның мағыналық, концептуалдық өрістеріне тікелей байланысты. Бір сөзбен айтқанда, сөз мағынасының тереңдігі сөздің құндылық ретіндегі мәнімен өлшенеді. «Тектілік» табиғатын танытатын тілдік деректер бұған дәлел:

- Тегі жаман тойда тонымды бер дер;
- Жақсыда кек жоқ, кектіде тек жоқ;
- Текті бала тегін болмас;

Жоғарыдағы мысалдарға назар аударсақ, тектілік көп жағдайда жақсы-мінез құлықпен, көргенділікпен, өнегелілікпен, парасаттылықпен байланысты болып келеді. Бұл орайда көрнекті жазушы Ә. Кекілбайұлының: «Кісілік деген – өнер емес, ғылым. Кісіліктің бірден бір белгісі елдікті қаншалықты қастерлей алатынымен өлшенеді» –

дегені ойға оралады. Себебі, тек осы кісілік қасиеттерге ие асыл адамдар ғана жалпы ынтымақ пен тұтастықтың көпке бірдей ұйытқысын бастады, қоштады. Олардың бейнесі – тұлғаның өнегелі образы, оқиғаның ажары бола білді.

«Қазақстан» ұлттық энциклопедиясының 8-томында «тектілікке» мынадай анықтама беріледі: «Тектілік – адам бойындағы асыл қасиеттердің парасаттылықтың үлгісі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа рухани сабақтастықпен берілуі. Тектілік құбылысы жақсы адамның кездейсоқ қалыптаспайтынын, атабабалардан берілетін дүниетанымдық, ділдік, психологиялық, т.б. бейімділіктері болуға тиістілігін көрсетеді. Дегенмен, кезкелген адамның әлеуметтік ортада өзін жақсы жағынан көрсете білуге, өзін жетілдіру арқылы белгілі бір қоғамдық дәрежеге жету мүмкіндігі жоққа шығарылмайды. Нағыз тектілік сыпайылықтан, кешірімпаздықтан, мейірбандықтан көрініп, осы ізгі ниетпен ешкімді төмендетпей, шеттетпей биіктеуге мүмкіндік береді. Халқының, Отанының мүддесін жоғары қоя білген адамдардың қатары көбейген сайын тектіліктің де қадірі артып, қоғамдағы қайшылықтар шешімі жеңілдейді» «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» де «тектілікке» дәл осындай анықтама беріледі [3, 796-б].

«Қазақстан» ұлттық энциклопедиясының және қазақ тілінің түсіндірме сөздігіне сүйенсек, ТЕКТІ сөзі – 1. шыққан тегі бір, нәсілдес. 2. тұқымы бір, тұқымдас. 3. тегі, шыққан жері жақсы (кісі) деген мағынаны береді.

Қазақ әдеби тілінің сөздігіндегі мәлімет бойынша ТЕГІ ЖАМАН – ата-бабасы, туысы нашар деген мағынада [4, 93-б], ТЕКСІЗ – 1. тегі белгісіз. 2. ауыс. тәлім-тәрбиесі нашар, көргенсіз. Ал, ТЕКСІЗДІК – тегі жамандық, тәрбиесі нашарлық [4, 98-б] деп көрсетіледі.

«Тектіге» қатысты дәл осындай мәндегі түсініктеме академик Ә.Т. Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздігінде» де беріледі: ТЕКТІ Көріп алған көріктіден, көрмей алған текті артық Тектілік [5, 16-б].

Сөздіктерде келтірілген мәліметтерге қарасақ, «тектілік» табиғатын қоғамдағы адамдардың әлеуметтік дәрежесі ашып бере алмайды. Керісінше, «тектілік» адам бойындағы асыл қасиеттерді айқындаушы және біріктіруші құндылық, категория ретінде адамның қоғамдағы орнын анықтайды.

Қазақ халқының ұлттық танымындағы «тектіліктің» концептуалдық өрісі тым ауқымды. «Тектілік» табиғатын ашып көрсететін тілдік деректер бұған анық мысал бола алады.

«Тектіліктің» рухани құндылық, категория ретіндегі концептуалдық өрісін Бекет Өтеген «Тектілік: лингвофилософиялық парадигма» атты еңбегінде мақал-мәтелдердегі антипод мәндегі құбылыстар мен ұғымдардың констатациясы негізінде тұжырымдап қарастырады. Және мақал-мәтелдерде көрінетін «тектілік» концептісінің мағынасы мен мәнін келесідей когнитивтік парадигмалар арқылы ашып көрсетеді:

1) «Тектілік – адами сапа» когнитивтік моделі. Қазақ халқы үшін перзентінің ұл не қыз болғандығы немесе олардың санының көп не аз болғандығы емес, ұрпақтарының бойындағы тектілік қасиеттер үлкен маңызға ие. Сапа ұғымы, сапалылық отбасылық өмірден бастап мемлекеттік, қоғамдық деңгейде ерекше қызмет атқарған. Сондықтан да тәрбиеде текті болуды басты назарға алған.

2) «Тектілік – адам болу» когнитивтік моделі. Қазақ халқының дүниетанымында адам болудың, адам атын төмен түсірмеудің ғасырлар бойы қалыптасқан тұжырымдамасы бар. Қазақ отбасында жиі қолданылатын қарапайым «адам бол» деген тіркестің мағынасы өте терең. Дала демократиясына сүйенген қазақ халқы адамдыққа жат іс-әрекет істеген қоғам мүшесін қоғамнан аластап, қаралаған. Рухани мұраларымыз арам мен айлакер болудың жолы көптігін, адамдықтың жалғыз ғана жолы – адамгершілікті сақтау екендігін ұрпаққа үлгі еткен.

3) «Тектілік – абыройлы болу» когнитивтік моделі. Қазақ қоғамында әлеумет үшін, көптің игілігі үшін тер төгіп, еңбек еткен тұлғалар үлкен абырой мен құрметке ие болды. Ұлттық танымда төр – халық мойындаған абыройдың белгісі. Елге еңбегі сіңген текті, қайраткерлер тұлғалардың халық атынан сөйлеуге құқы болды. Мұндай айрықша құқықты халықтың өзі беріп, тектілерді төріне шығарды. Ел басына күн туған сәттердегі құрылтай мен шұғыл кеңестерде де, бейбіт күндегі мәжілістерде де, тіпті қарапайым отбасының жиынында да есіктен төрге дейінгі арақашықтықта әрбір адамның өзіндік орны болды. «Тектілікті» рухани категория ретінде тану мен бағалаудың айқын көрінісі осыдан-ақ байқалады.

4) «Тектілік – өнегелі болу» когнитивтік моделі. Қазақ қоғамында текті тұлғалардың өзі де, сөзі де айрықша құндылық ретінде бағаланды. Сөзі мен ісі әрқашан қиысып отыратын тектілердің адами болмысы кейінгі ұрпақтары үшін де, халық үшін де өнеге өрісі болды. Адамды жасына қарап емес, басына қарап сыйлайтын дана халқымыз адамның рухани өресін сөзінің салмағымен өлшеді.

5) «Тектілік – түбін білу; елін білу» когнитивтік моделі. Тек – адамның шыққан түбін, негізін білдіретін биологиялық ұғым. Ақылман ақсақалдар мен көнекөз қариялардың «елің кім?» деген сұрағының астарында «шыққан тегің кім?» деген астарлы мағына жатты. Шын мәнісінде тек сұрасудың, тегін білудің астарында «қандай отбасының, қандай елдің тәлімін көрді екен?» деген ой жатты.

Қорыта айтқанда, «тектіліктің» концептілік өрісі ұлттық әдеби мұра шеңберінде өзінің семантикалық, стилистикалық ерекшеліктерімен толық танылады. Ал, біз оны тек қана мақал-мәтелдер негізінде ашуға тырыстық. «Тектіліктің» концептілік келбеті – оның ұлт дүниетанымындағы формулалық модельдері. [6, 83-84-б]

«Тектілікті» бағамдаудағы ұлттың ұғым-түсінігі тілдік мәліметтер арқылы дәлелденді. Осы орайда қазақ қоғамының ең басты ерекшелігі ретінде халқымыздың текті адамның болмысын бағалауда әлеуметтік дәреже немесе жіктелісті негізгі меже ретінде ұстанбайтындығын атауға болады. Қазақ халқы адамды «текті» деп тануда байлығына, мансабына, дәрежесіне ғана қарап бағаламай, ұлттық болмыстың ерекше көрінісі ретінде «тектіге» сыйлы, беделді адам санатында үлкен құрмет көрсеткен, қошемет еткен. Себебі, тектілік негіздерін бойына сіңірген тұлғалардың өнегелі бейнесі ұлт жадында мәңгілік сақталды, жаңа буынның кемелденуіне қызмет етті. Көк Тәңірді көкірегінде тұтқан Күлтегін, Тоныкөк батырлар, әл-Фараби, Ж.Баласағұн, Қ.А.Ясауи, Абай сынды дала данышпандары, ұлттық мемлекеттілік үшін жанын берген Алаш қайраткерлері халық санасында «тектілік» эталоны ретінде бірге жасап келеді. Осыдан-ақ қазақ ұлтының текті болмыстың келешек ұрпақ үшін қаншама тәрбиелік мәні бар екендігін қатты ескергендігі байқалады. «Тектіні» құрметтеп, сыйлаған, «тектілікті» биікке көтерген.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1) Ахметова М. Концепт және оның зерттелуі.-Мақала.-Алматы, 2013.
- 2) Алдашева А. Мәдениет аралық коммуникация және аударма мәселелері.-Жинақ: «Тіл және Жаһандану: бүгін мен болашағы» атты халықаралық ғылыми теориялық конференция материалдары.-Алматы, Арыс, 2008.-13-16б.
- 3) Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі.-Алматы:Дайк-Пресс, 2008-968б.
- 4) Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том.-Алматы, 2011-800б.
- 5) Қайдар Ә.Т. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік.-Алматы: Сардар, 2013.-728б.
- 6) Өтеген Б. Тектілік: лингвофилософиялық парадигма: ғылыми зерттеу.-Алматы: Қазақ университеті, 2019.-142б.

References

- 1) Ahmetova M. Konsept және onyñ zertteluı.-Maqala.-Almaty, 2013.
- 2) Aldaşeva A. Mädeniet aralyq kommunikasia және audarma мәseleleri.-Jinaq: «Tıl және Jahandanu: бүginı men bolaşaғы» atty halyqaralyq ғылыми teorialyq konferensia materialdary.-Almaty, Arys, 2008.-13-16b.
- 3) Qazaq tılınıñ túsındırme sözdıgı.-Almaty:Daik-Press, 2008-968b.
- 4) Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı. On bes tomdyq. 14-tom.-Almaty, 2011-800b.
- 5) Qaidar Ä.T. Qazaqtar ana tılı äleminde: etnolingvistikalıyq sözdık.-Almaty: Sardar, 2013.-728b.
- 6) Ötegen B. Tektılık: lingvofilosofialyq paradigma: ғылыми zertteu.-Almaty: Qazaq universiteti, 2019.-142b.